

Б.О. ГАЛЬ

УДК 94(4)«1648/...»

ІМПЕРСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ПРИЧИНИ ПРОВАЛУ

У статті розглянуто основні причини поразки імперської версії адміністративної модернізації.

Ключові слова: модернізація, імперія, держава, бюрократія, інтервенціонізм.

В статье рассматриваются основные причины провала имперской версии административной модернизации.

Ключевые слова: модернизация, империя, государство, бюрократия, интервенционизм.

The article discusses the main reasons for the failure of the imperial version of administrative modernization.

Key words: modernization, empire, state, bureaucracy, interventionism.

Російський філософ і соціолог О. Ахієзер виділяє два якісно різні типи модернізації, що відбуваються на основі різних способів прийняття рішень, значущих для суспільства. За модернізації першого типу виробляються зразки, вдосконалюються засоби, формуються нові цілі, за другого – успіх модернізованих країн стимулює адаптацію до зразків, стереотипів, що виникають на основі інших умов, за інших засобів і цілей¹. Іншими словами, йдеться про суспільства, які пережили модернізацію в силу «внутрішньої логіки» свого існування, і тими, хто «просто потрапив в орбіту геополітичних і історичних обставин»².

Загальноприйняте, що структурні зразки адміністративної модернізації «сформувалися на північному заході Європи, а на північному сході – у Пруссії – деякий час потому виникла вторинна модель»³. При цьому в епоху європейського державного будівництва французька монархія Бурбонів була, якщо скористатися виразом англійського історика Дж. Кларка, «зразком держави» (pattern-state), – новий тип держави «може бути названий монархією

французького типу не лише тому, що він досяг найбільш яскравого і послідовного втілення у Франції, але й тому, що в інших місцях свідомо і цілеспрямовано копіювали бурбонський зразок»⁴. Зокрема, Д. Травін стверджує, що в основі німецької модернізації лежало «запозичення політичної культури із Франції», а тому вже «Німеччина сама стала центром, через який модернізація йшла за кордон – перш за все, до Австро-Угорщини та Росії»⁵. В принципі, опосередковано цьому ж відповідає і твердження іншого російського історика С. Глібова про європейські континентальні імперії як про «часто-густо засновані на адміністративному принципі, що бере початок у німецькому Просвітництві»⁶.

Втім, принаймні до недавнього часу, результати запозичень адміністративного досвіду західноєвропейських модерних держав оцінювались доволі скептично. Історичні реалії східноєвропейських континентальних імперій у порівнянні з уявним стандартом модернізації покликали до життя концепти «відсталості», «особливого шляху» (німецького та

російського)⁷ аж до тверджень про безплідність т.зв. «східного» типу модернізації, який нібито не вдосконалює суспільство, а лише спотворює його структуру⁸. Ба навіть більше, до твердження, що країни ОЕСР – то є історичний унікум, структури та результати якого не універсальні⁹.

Провал трансферу західноєвропейських адміністративних практик до східноєвропейської імперії засвідчили, зокрема, відносна нечисленність їх управлінських апаратів, відмінність східноєвропейського чиновника від взятого за зразок його французького візаві і значення органів станового/місцевого самоуправління у повсякденному управлінні країною аж до падіння *ancien régime*.

Щодо Російської імперії чи не першим висловив зауваження про порівняно невелику кількість коронних і громадських службовців Д.І. Менделєєв (1906)¹⁰. Концепт «недокерованості» імперії з'являється через десять років у німецького історика О. Бьотца (1916), а загальноживаним (принаймні, в англомовній історіографії) стає із появою праці американського історика С. Старра (1972)¹¹. Відтоді дослідники описують російський імперський управлінський апарат як «відносно невеликий і неефективний»¹², а саму імперію як «undergoverned», тобто недокеровану: «У країні, де центральна адміністрація була надто малою, продовжують прибічники цієї аргументації, інтеграція мала відставати, рішення – виконуватись повільно, послуги – бути мізерними»¹³. Появу ж уявлення про засилля російського чиновництва канадський історик С. Величенко пояснює його відносно великою часткою серед нечисленного освіченого населення імперії.

Концепту недокерованості німецьких/австрійських земель (аналогічного російському) не існує, втім відзначається, що «масштаби німецького етатизму відставали від масштабів французького. Численні маленькі (часом карликові) держави в цілому не могли створити пронизуючий усю товщу

народного господарства механізм контролю над виробником і торговцем»¹⁴.

Відмінність типового російського чиновника-дворянина від ідеального типу чиновника складала відсутність спеціальної освіти, широка спеціалізація, неформальний характер службових відносин, корумпованість, особистісний характер рішень. Російський соціолог Б. Міронов відзначає, що зусиллями налаштованої на адміністративну модернізацію політичної верхівки протягом XIX ст. було повністю подолано перші два недоліки і частково – останній (щодо середньої ланки апарату управління)¹⁵. Натомість неподолану урядом корупцію його американський колега Р. Пайпс пояснює недостатнім фінансуванням чиновницького апарату і відсутністю у свідомості чиновника ідеї служби як громадського служіння¹⁶.

Жодного з вищенаведених закидів, як правило, не роблять представникам австрійської і, тим більше, німецької бюрократії. Втім, це не заважає дослідникам порівнювати «характери» російського і австрійського чиновництва («марудників», за визначенням Д. Травіна) і протиставляти їх французькій бюрократії: «І французький, і австро-російський варіант у кінцевому рахунку слугували скоріше перешкодою для модернізації, аніж її інструментом, однак їх вплив на конкретні форми, в яких йшли перетворення, був різний. У Франції бюрократія тягнула суспільство вперед (щоправда, з часом часто з'ясувалось, що запропонований нею шлях – безвихідний). В Австрії і в Росії бюрократія у кращому випадку не перешкоджала змінам, що відбувались природним чином»¹⁷.

Оскільки імперський управлінський апарат за *ancien régime* був відносно нечисельним, велику кількість громадських обов'язків на місцевому рівні виконували непрофесіонали, – як правило, представники органів станового самоуправління¹⁸. Участь виборного елемента називається дослідниками «обов'язковою умовою функціонування управління протягом всього

XVIII століття»¹⁹, відзначається відносно більше значення органів станового управління ніж коронної адміністрації у повсякденному керуванні країною до Великих реформ і невинне зростання сфери діяльності громадських діячів і їх ролі в управлінні суспільством після їх завершення²⁰. Втім, є й альтернативна точка зору Р. Пайпса, який виходячи із власної концепції відкупної системи управління, пропонує не ототожнювати порядок управління Російською імперією ані з бюрократичним централізмом, ані з місцевим/становим самоуправлінням²¹.

Одним із першим, хто поставив питання про причини провалу трансферу модерних адміністративних практик, став американський історик Р. Суні. За його словами, уявлення про універсальний процес консолідації території, гомогенізації населення і управління і концентрації влади і суверенітету, що забезпечило виникнення сучасних національних держав, ігнорує тривале збереження менш модерних політичних форм, таких як імперія. Реагуючи на зовнішньополітичні загрози, їх еліти сприяли переходу від імперії «старого порядку» до «сучасної» імперії, від поліцентричної до диференційованої політичної системи, в якій регіони зберігали відмінні від центру правові, економічні і навіть політичні структури, в якій, попри все, закони, економічні порядки і навіть звичаї і діалекти мали зазнавати гомогенізуючих впливів²². Втім, не перетворення останніх європейських імперій у національні держави у XIX і XX ст. вимагає окремого вивчення причин.

На сьогодні запропоновано чотири пояснення цього явища, що виводять провал адміністративної модернізації у східноєвропейських континентальних імперіях із логіки «осучаснення навздогін» і «часткової» модернізації, власне із імперської природи додержавних політичних утворень, із складнощів переходу від модернізованої традиційної бюрократії до модерної (раціональної) і із протиставлення

мобілізаційного типу розвитку, властивого східноєвропейським імперіям, власне модернізаційному (західноєвропейському).

Підвалини теорії «осучаснення навздогін» було закладено «перехідною» концепцією модернізації М. Леві-мол., в центрі уваги якої знаходиться процес взаємодії зовнішнього потоку «раціональних» структур із «традиційними» в рамках запізненого у своєму розвитку суспільства²³. Погляди М. Леві-мол. було розвинуто у ряді німецько- і англомовних статей Д. Рюшемейера, який виступив із ідеєю «застрягання» деяких суспільств на стадії «часткової» модернізації, що її він розглядає як неповноцінну, так би мовити ерзац-модернізацію. «У багатьох суспільствах, – пише Д. Рюшемейер, – модернізовані і традиційні елементи сплітаються у чудернацькі структури. Часто такі соціальні нісенітниця являють собою тимчасове явище, що супроводжує прискорені соціальні зміни. Але інколи вони закріплюються і зберігаються протягом поколінь. <...> Якщо давати формальне визначення, то «часткова» модернізація являє собою такий процес соціальних змін, котрий веде до інституціалізації в одному й тому ж суспільстві відносно модернізованих соціальних форм і менш модернізованих структур»²⁴.

Врешті-решт, прибічники теорії модернізації (Ш. Айзенштадт, Р. Бендікс) дійшли згоди щодо умовності систематизації суспільств за ознакою «традиційності» чи «модернізованості». Той-таки Р. Бендікс відмічав, що «традиційні і модернізовані елементи вступають в особливий взаємозв'язок, і реальна модернізація протікає як «часткова» модернізація», додаючи, що «модернізацію» не можна прирівнювати до «модернізованості». У деяких сферах життя «модернізація» може відбуватись, не породжуючи в результаті «модернізованості»²⁵.

Природним результатом розвитку теорії «осучаснення навздогін» і «часткової модернізації» стала поява концепції

«альтернативних модернізацій» (В. Цаф, Дж. Арнасон). Вихідною послуговав сформульований нобелівським лауреатом і ідеологом неоінституціоналізму Д. Нортон принцип залежності шляху, згідно з яким напрямок розвитку є результатом інкрементальних змін, що детермінують від певної точки подальший хід подій: «Залежність шляху – це засіб концептуального обмеження маси можливостей вибору і прийняття рішень у часі»²⁶.

Німецький соціолог В. Цаф визнав за можливе розповсюдити цей принцип на суспільні процеси, встановивши, що серед модернізованих суспільств є різкі відмінності, які в термінах залежності шляху визначаються як альтернативні. Для наздоганяючих суспільств це означає вибір зразків і, щонайменше, теоретичну можливість віднайти через комбінацію елементів власні шляхи, відповідні можливостям їх інститутів²⁷. Власне досвід перервної і директивної, нав'язаної згори модернізації Центральної і Східної Європи американський політолог Дж. Арнасон і пропонує сприймати як одну з таких «альтернативних модернізацій»²⁸.

Цікавий приклад верифікації теорії «часткової модернізації» на матеріалі власне адміністративної історії Російської імперії запропонував Й. Баберовські. Йдеться про вторгнення сучасних управлінських технологій у домодерний культурний простір персоніфікованих держави і суспільства, з яким вони не резонували, а отже мали пристосовуватись до контексту. В той же час на мультиетнічних імперських окраїнах проблему бюрократизації ускладнювала маргіналізація автохтонних еліт, що представляли владу центру на периферії у дореформений період. «Невідомі люди, – пише Й. Баберовські, – невідомою мовою пояснювали і вводили в дію невідомі закони – так сприймалася бюрократизація окраїн місцевими елітами і селянським населенням. <...> У персоніфікованій державі уявлення про необхідність

розділення особи і посади і про деперсоналізоване інституціональне управління на основі абстрактних правил мало руйнівні наслідки»²⁹.

Друга група пояснень провалу трансферу західних адміністративних практик пов'язана із акцентуванням імперської природи східноєвропейських імперій і їх протиставленням (національній) державі як двох ідеальних типів³⁰. Імперською визначається система, яка «успішно реалізує певний набір функцій і використовує для цього різні варіанти структурної організації»³¹, чи, іншими словами, яка здатна «по-різному управляти різними своїми підданими»³², будучи «обмеженою і відносно повноти здійснення влади, і відносно її готовності і здатності перетворювати суспільства»³³.

Дослідники вказують на численні невдалі спроби політичної верхівки східноєвропейських імперій протягом двох останніх століть гомогенізувати відмінності всередині кордонів, аби досягти ефективності, якою відзначались гомогенні національні держави³⁴.

Уявлення, що західні зразки і, зокрема, технології управління є культурно нейтральними і їх можна запозичити готовими і переносити на будь-який ґрунт (стереотип авторитарної «модернізації згори»)»³⁵, що сфера діяльності модернізаційних процесів може бути свідомо обмеженою, аби задовольнити економічні і військово-політичні потреби і елімінувати руйнівний вплив модернізації на імперську ідентичність³⁶, ба більше, що запозиченими державними інструментами можна гомогенізувати соціально, етнічно і культурно плюралістичний імперський простір («імперська модель модернізації»)»³⁷ – у кінцевому рахунку виявились хибними.

Відповідно, і щодо Австро-Угорської і щодо Російської імперій Д. Травін констатує, що «в тій мірі, в якій в імперії здійснювались реальні перетворення, вона рухалась до свого розпаду. Сповільнення ж розпаду було одночасно і сповільненням економічних

реформ»³⁸. Аналогічне спостереження український історик Я. Грицак висловлює, аналізуючи імперські перетворення у площині відносин центру і периферії³⁹.

Втім, скоріш за все, пояснення провалу імперської модернізації виключно імперською природою відповідних систем не є вповні задовільним. У ряді публікацій Р. Суні проводив слушну думку, нібито імперії є «попередницями сучасної бюрократичної держави»: «Історично багато найбільш успішних сучасних держав були імперіями з династичними ядрами, які розширювалися назовні за допомогою шлюбних зв'язків або завоювань, що включали території, які потім асимілювалися у єдину, відносно гомогенну державу. До кінця XIX ст. імперіями були країни, або не зацікавлені у проєкті створення національної держави, або ті, що зазнали невдачі у його здійсненні»⁴⁰.

До цього варто додати уточнення М. Гехтера, запропоноване в роботі, присвяченій т.зв. «внутрішньому колоніалізму». Йдеться проте, що визначити, маємо ми справу із національним державним будівництвом чи з будівництвом імперії, можна лише постфактум. Якщо центр майбутньої нації-держави виявився здатним інтегрувати населення розширеної території в систему легітимних політичних зв'язків із центром, то процес можна визначити як «нації-державо-будування». Якщо ж населення здійснило спротив такій інтеграції, то майбутній центр був приречений на будівництво імперії⁴¹.

Пояснення провалу адміністративної модернізації, виходячи із складнощів переходу від модернізованої традиційної бюрократії до модерної (раціональної), запропонував американський соціолог і політолог С. Хантінгтон (1968). В основі його висновків лежить розрізнення феодальних і бюрократичних держав, що його ввів свого часу італійський політичний філософ Г. Моска (втім, це розділення йде ще від Н. Макіавеллі). Бюрократичні держави мають більш диференційовані політичні

інститути, більш складні адміністративні структури, їм властиві більша спеціалізація і розподіл праці, більша рівність можливостей і соціальна мобільність і перевага критеріїв досягнень над аскриптивними.

На думку Г. Моски, «бюрократична держава є всього лише феодальною державою, що отримала певний організаційний розвиток і стала в силу цього більш складною»⁴². Передбачається, що набуті характеристики відображають більш високий рівень політичної модернізації, порівняно із державами з феодально організованою системою влади. Втім С. Хантінгтон доводить, що «в дійсності, чим більш сучасним (modern) в цьому сенсі стає традиційна держава, тим складніше їй адаптуватися до росту активності населення, який є невідворотнім наслідком модернізації»⁴³.

Власне в галузі адміністрації проблематичним стає, з одного боку, перехід від системи відбору у відповідності традиційної аскрипції до сучасної системи відбору за досягненнями і, з іншого, перетворення традиційної бюрократії на опору модернізаційних реформ⁴⁴. Нездоланністю цих труднощів С. Хантінгтон пояснює, чому, наприклад, у централізованих бюрократичних імперіях (Російській, Китайській чи Османській) реформи здійснювалися складніше, ніж у країнах із феодальним суспільним устроєм, де адміністративні структури доводилось створювати «з нуля», і чому ці імперії «із великою ймовірністю закінчують революціями»⁴⁵. Більше того, С. Хантінгтон заявляє, що «всеохоплюючі реформи, у значенні «революції згори», ніколи не бувають вдалимими. Вони залучають до політики не ті групи, не в той час і у зв'язку не з тими проблемами»⁴⁶.

Четверте пояснення провалу адміністративної модернізації на теренах східноєвропейський континентальних імперій ототожнює трансфер західних адміністративних практик не із власне модернізацією, а із мобілізаційним типом

розвитку, принципово відмінним від інноваційного (модернізаційного)⁴⁷.

Поняття типу розвитку запропоноване російськими політологами на початку 1990-х рр. на означення історичної тенденції, що характеризується співвідношенням між потребами і умовами розвитку суспільства, закріпленими у конкретних соціальних інститутах, і визначає поведінку системи в нових обставинах⁴⁸.

На відміну від інноваційного типу розвитку, який оперує достатнім обсягом ресурсів, мобілізаційний тип формується в умовах дефіциту необхідних для розвитку ресурсів (фінансових, інтелектуальних, часових, зовнішньополітичних та інших) та/або у випадку випередження посталими перед соціумом завданнями ступеня зрілості внутрішніх факторів або суб'єктів розвитку.

Мобілізаційний тип розвитку виникає як інструмент досягнення надзвичайних цілей із використанням надзвичайних організаційних форм. Ключовими характеристиками його виступають суворі ієрархічність цілей, висока інтенсивність функціонування для скорішого виконання поставлених завдань, жорстка, як правило, високо централізована система управління.

Невідповідність між ресурсами держави і її потребами і завданнями (які, в свою чергу, визначаються ресурсами і умовами виживання населення) закладає основи конфліктів між інтересами держави і населення, а також всередині держави між верховною владою, що обстоює державні інтереси, і політичною елітою, яка артикулює інтереси конкретних господарюючих суб'єктів.

Наявність/відсутність конфліктів всередині політичного класу (агента модернізації) вкупі з наявністю/дефіцитом потрібних для модернізації ресурсів дозволяють якнайповніше пояснити відмінності у перебігу і результатах адміністративної модернізації на Заході і Сході Європи (навіть, «наздоганяючої»). Адже модерні держави Заходу (в умовах інноваційного типу розвитку) навіть після

економічних і політичних потрясінь зберігали суспільний консенсус щодо доцільності модернізації і принаймні головні її досягнення. Натомість східноєвропейські імперії (в умовах мобілізаційного типу розвитку), як правило, ініціювали «неповні модернізації» (мало пов'язані і змістовно обмежені адміністративні перетворення), що повторювались через одно-два покоління із надзвичайно високою соціальною ціною⁴⁹. Результати їх знищувались чи то «контрреволюціями згори» чи то в ході т. зв. «низових» («консервативних») революцій, коли маси піднімалися на захист власних мікрорівневих інститутів і скидали якісно відмінні і незвичні інститути більш високого рівня.

Примітки:

1. Российская модернизация проблемы перспективы (Материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 3. Інодіше різниця між модернізацією «органічною» і «наздоганяючою» вбачається у ролі держави (Модернизация в предлагаемых обстоятельствах // Эксперт – 2010. – № 1 (http://www.expert.ru/printissues/expert/2010/01/modernizaciya_v_predlagaemuh_obstoyatelstvah/)).
2. Arnason J. Alternating Modernities. The Case of Czechoslovakia // European Journal of Social Theory. – 2005. – Vol. 8. – № 4. – P. 436.
3. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой. – М.: АспектПресс, 1998. – С. 117.
4. Clark G. The Seventeenth Century. – N.Y.: Oxford-Galaxy, 1961. – P. 83, 90-91. Цит. за: Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 148.
5. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация В 2 кн. Кн. 1. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб: «Тетра Fantastica», 2004. – С. 351.
6. Глебов С. Dominic Lieven, Empire: The Russian Empire and Its Rivals (London: John Murray, 2000; Yale University Press, New Haven, CT, 2001), xxiii, 486 p.; ill., maps. // AbImperio. – 2001. – № 3 (<http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=401&idlang=2&Code=axsI37bMGELSoAg6tooLmLrIC>).
7. «Відсталість суспільства – один із топосів порівняння російської історії із західноєвропейською. Говорячи мовою дискусій останніх десятиліть, історія відсталості була і залишається стрижнем у master narrative російської історії» (Хильдермайер М. Российский “долгий XIX век”: “особый путь” европейской модернизации? // AbImperio. – 2002. – № 1 (<http://abimperio.net/cgi-bin/>)).

- aishow.pl?state=showa&idart=240&idlang=2&Code=ПІКD9anM0GAHnoZoNSYF0qBN2).
8. Блоккер П. Сталкиваясь с модернизацией: открытость и закрытость другой Европы // Новое литературное обозрение. – 2009. – № 100 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2009/100/po3-pr.html>).
 9. Offe C. Der Tunnel am Ende des Lichts. – Frankfurt a.M., 1994.
 10. Менделеев Д.И. К познанию России. – М.: Айрис-пресс, 2002. – С. 98-101.
 11. Boetz O. Russland. – Berlin, 1915. – S. 270; Starr S.F. Decentralization and Self-Government in Russia, 1830-1870. – Princeton: Princeton University Press, 1972. – P. 25-49.
 12. Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М.: Независимая газета, 1993. – С. 367.
 13. Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – М.: Новое издательство, 2005. – С. 86-87.
 14. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация... – С. 337-338.
 15. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII в. – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – Т. 2. – С. 167.
 16. «Ідея державної служби як служіння суспільству була цілком чужою російському чиновництву, її було завезено з Заходу в основному з Німеччини» (Пайпс Р. Россия... – С. 374).
 17. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация... – С. 566-567, 568.
 18. Величенко С. Численность бюрократии... – С. 87.
 19. Писарькова Л.Ф. Российская бюрократия XVIII в.: состав и численность // Петр Андреевич Зайончковский: Сборник статей и воспоминаний к столетию историка / Сост. Л.Г. Захарова, С.В. Мироненко, Т.Эммонс. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 230.
 20. Миронов Б.Н. Социальная история... – С. 203.
 21. Пайпс Р. Россия при старом режиме... – С. 368.
 22. Суни Р. Империя как она есть: имперская Россия, “национальное” самосознание и теории империи // AbImperio. – 2001. – № 1/2 (<http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=438&idlang=2&Code=Dd0QP8RoQbRvQADS8VL1bmKnD>).
 23. Levy M.J.-jr. Modernization and the Structure of Society: A Setting for International Affairs, 2 vols. – Princeton: Princeton University Press, 1966.
 24. Цит. за: Критический анализ буржуазных теорий модернизации: Сборник обзоров. – М.: ИНИОН АН СССР, 1985. – С. 72-73.
 25. Bendix R. Tradition and modernity reconsidered // Comparative studies in society and history. – The Hague, 1967. – Vol. 9. – № 1. – P. 330.
 26. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – С. 119-134.
 27. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 22.
 28. Amason J. Alternating Modernities...
 29. Баберовски Й. Доверие через присутствие: Домодерные практики власти в поздней Российской империи // <http://www.polit.ru/research/2009/02/05/baberowski.html>.
 30. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 213-214.
 31. Каспэ С.И. Империя и модернизация: общая модель и российская специфика. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – С. 44.
 32. Бёрбэнк Д. Местные суды, имперское право и гражданство в России // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. – М.: Новое издательство, 2004. – С. 320.
 33. Купер Ф. Модернизационный колониализм и пределы империи // ПРОГНОЗИ?. – 2006. – № 4 (8) (http://www.intelros.ru/2007/08/09/modernizacionnyj_kolonializm_i_predely_imperii.html).
 34. Суни Р. Уроки империи: Россия и Советский Союз // ПРОГНОЗИ?. – 2006. – № 4 (8) (http://www.intelros.ru/2007/08/09/uroki_imperii_rossija_i_sovetskij_sojuz.html).
 35. Российская модернизация... – С. 33.
 36. «Той часовий інтервал, протягом якого цей баланс вдається підтримувати, визначає тривалість існування традиційної імперії в епоху модернізації» (про імперську модель модернізації див. більше: Красильщиков В.А. Вдгонку за прошедшим веком: Развитие России в XX в. с точки зрения мировых модернизаций. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 24-34).
 37. Raeff M. In the imperial Manner // Catherine the Great: A Profile. – N.Y.: Hill & Wang, 1972. – P. 241. До зауваження М. Раєва дотичне спостереження російського історика В. Махнач про взаємини в системі «імперія – бюрократія»: «Бюрократія по суті своїй прагне до унітарності. Але унітарна держава – це не імперія» (Махнач В. Імперії в мировій історії // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/www.russ.ru).
 38. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация... – С. 565.
 39. Грицак Я. Передмова // Каппелер А. Росія як політична імперія: Виникнення, історія, розпад. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. X.
 40. Суни Р. Империя как она есть...; Суни Р. Уроки империи...
 41. Hechter M. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966. – Berkeley, 1975. – Pp. 60-64.
 42. Mosca G. The Ruling Class. – N.Y.: McGraw-Hill, 1939. – P. 81. Цит. за: Хантингтон С. Политический порядок... – С. 176.

43. Хантингтон С. Политический порядок... – С. 176-177. Або, іншими словами, імперські бюрократичні системи – «найсучасніші у період, що передуює росту політичної активності, відчують найбільші труднощі в тому, що стосується наслідків цього росту» (там само. – С. 185).
44. Там само. – С. 166-167.
45. Там само. – С. 166, 363.
46. Там само. – С. 346.
47. Іноді це протиставлення призводить до появи дещо спірних тверджень на кшталт: «Режим модернізації в принципі виключає мобілізаційні ривки, як не властиві його природі» (Андреев Д., Бордюгов Г. Пространство власти // http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=1210&n=67).
48. Галкин А.А. Общественный прогресс и мобилизационная модель развития // Коммунист – 1990. – № 18; Фонов А.Г. Россия: от мобилизационного общества к инновационному – М.: Наука, 1993; Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. 2006 // <http://gaman1.narod.ru/index.htm>.
49. Наумова Н.Ф. Рецидивирующая модернизация в России как форма развития цивилизации // Социологический журнал. – 1996. – № 3-4. – С. 5-28.